

CIVILNO-DRUŽBENE ASOCIACIJE KOT SISTEM**

K pojmu civilne družbe v sistemsko-teoretski perspektivi

Povzetek: Znanstveni pojem civilne družbe moramo razmejiti tako od njene ideološke uporabe kot od Hankissovoga pojma "druge družbe". Ker je pojav civilne družbe vezan na procese funkcionalne diferenciacije, je lahko za njegovo jasnejšo opredelitev produktivna njegova navezava na teorije modernizacije in sistemsko teorijo. V okviru slednje bi lahko ta pojem prispeval tudi k reševanju problema integracije funkcionalno diferenciranih družbenih podsistemov, ki ga Luhmannov model samoreferenčnosti ne rešuje v zadostni meri. Civilno družbo bi lahko razumeli kot sistem asociacij, ki v svojem delovanju kombinirajo tri komunikacijske medije: interes, solidarnost in vpliv, s čimer prispevajo k večji razvidnosti posameznih podsistemov in – posredno ali neposredno – k možnostim za njihovo nujno usklajevanje.

Gljučne besede: civilna družba, sistemska teorija, asociacija, interes, solidarnost, vpliv, politični podsistem

Pojem "civilna družba" je zaradi svoje različne uporabe precej nejasen. Tega problema na tem mestu seveda ne bomo razrešili, lahko pa skušamo nakazati eno od možnih smeri, ki bi utegnila privedi k večji jasnosti, s tem pa tudi večje uporabnosti tega pojma v sociologiji.

Vsekakor je potrebno civilno družbo kot sociološki koncept razmejiti od civilne družbe kot ideologije, kar pa ne pomeni, da nas civilna družba kot ideologija v smislu (samo)opisa določenih vidikov družbe ne zanima. V zadnjem času je k mešanju med ideološko in znanstveno rabo veliko prispevala aplikacija pojma "civilna družba" na komunistične in nato postkomunistične družbe srednje in vzhodne Evrope. Pojem "civilne družbe" se je namreč v teh družbah razvil, kot ugotavlja Bernik (1994: 12-13), predvsem kot ideologija nekonformističnih intelektualcev, ki jih je relativno uspešno integrirala nasproti komunistični oblasti. Pojem civilne družbe pa se je tako v ideološki kot v "znanstveni rabi" v času komunizma v veliki meri pomešal s Hankissovim konceptom "druge družbe" ("second society") (Hankiss 1990), to je družbe, ki nastane kot reakcija praktično vseh družbenih podsistemov na poskuse politike, da jih podredi lastni logiki. Gre pre-

* mag. Matej Makarovič, asistent za občo in teoretsko sociologijo, Fakulteta za družbene vede.

** To besedilo je nastalo v okviru projekta "Civilna družba v postsocialističnih družbah – Nastajanje intermedialnih struktur", ki se izvaja na Centru za družbeno blaginjo.

prosto za to, da se podsistemi notranje diferencirajo na politično nadzorovane in na od politike relativno neodvisne "neformalne" elemente (glej: Bernik 1990), tako da bi lahko na primer govorili o drugi ekonomiji, drugi umetnosti, celo o drugi politiki. "Druga družba" je *specifika* tistih družb, v katerih skuša politika dominirati nad ostalimi družbenimi podsistemi, zato vodi konec dominacije politike nad ostalo družbo tudi v notranjo reintegracijo posameznih funkcionalnih podsistemov (Makarovič 1996: 256) in s tem v postopen konec "druge družbe". Vsi, ki so "drugo družbo" zamenjevali s "civilno družbo", so lahko šele takrat spoznavali, kako šibko je tisto, kar je ostalo in se označuje kot "civilna družba". V razočaranih reakcijah na to dejstvo spet ni manjkalo mešanja znanosti z ideološko-vrednostnimi sodbami. Da bi se opisanim konceptualnim problemom zaenkrat izognili, se bomo na tem mestu omejili na opredelitev civilne družbe v modernejših zahodnih družbenih sistemih, kar bi bilo ob drugi priložnosti možno uporabiti kot določeno referenčno točko za pojasnjevanje razvoja civilne družbe v okviru ostalih, tudi postkomunističnih, družb. Čeprav so zoper takšen način možni resni ugovori (spornost pogleda na ves svet z "Zahodne" perspektive), ga lahko upravičimo vsaj s tem, da se je pojem civilne družbe razvil predvsem kot oblika (samo)opisovanja Zahodnih družb. Če ga torej ne bomo skušali najprej razjasniti v okviru družb, v katerih se je razvil, ga bomo še bistveno težje razumeli pri ostalih družbah.

Kaj civilna družba vključuje?

Za vključitev pojma civilne družbe v sociološke okvire so lahko zelo produktivne teorije družbene modernizacije (o tem glej n.pr. Adam 1987). Ugotovimo lahko, da (samo)opis določenih elementov družbenega sistema kot civilne družbe predpostavlja določeno raven družbene funkcionalne diferenciacije, ki jo lahko jemljemo kot enega ključnih (če že ne najbolj ključnega) pokazateljev modernizacije določene družbe.

Način (samo)opisa nečesa kot civilne družbe je v veliki meri odvisen od tega, kako se v družbenem sistemu zaznava nekatere probleme v procesu diferenciacije med posameznimi podsistemi družbe, predvsem določene neuravnoteženosti med njimi. Ker nam prostor ne dopušča zelo poglobljenih analiz in ker se tudi ne želimo natančneje spuščati v genezo pojma civilna družba v družbeni teoriji, bomo ta problem ponazorili le shematsko in v precej poenostavljeni obliki. Z razkrojem fevdalizma se v zahodnoevropskih družbah izdiferencira relativno kompleksen in zaradi tega tudi relativno učinkovit politični podsistem, ki se najprej izrazi v obliki absolutistične monarhije z zelo visoko stopnjo suverenosti v odnosu do ostale družbe na določenem ozemlju. Kot poseben problem se tako postavi odnos med politiko in ostalimi - prav tako postopno razvijajočimi se - družbenimi podsistemi, med katerimi dobi ključno vlogo ekonomija. Kot ugotavlja Polanyi (Cohen in Arato 1992: 29), je večji del devetnajstega stoletja zaznamovan z bojem ekonomije za njeno emancipacijo v odnosu do paternalistične države. Glede na to verjetno ni naključje, da je v tem času koncept civilne družbe kot nasprotnega pola državi precej "popularen", dobi pa tudi eno svojih najbolj vplivnih sintez pri G. W.

F. Heglu (ibid. 97; Luhmann 1990b: 807). Ta civilna družba, vsaj pri Heglu, preko "sistema potreb" vključuje tudi ekonomski podsistem. Toda z začetkom dvajsetega stoletja zanimanje za takšen koncept izrazito upade (Arato 1994: 45). Prevlada liberalističnega "laissez faire" načela v prejšnjem stoletju namreč prinese močno omejitev političnega podsistema na račun ekonomskega in zaznavanje problema "prevlade" ekonomije, kot spet ugotavlja Polanyi, postane važnejše od dominacije države. Reakcije na podrejanje družbe ekonomski logiki zahtevajo krepitev državnega nadzora nad ekonomijo, pa naj gre za socialdemokratsko delavsko gibanje, komunistične revolucije, za keynesijanski intervencionizem ali državo blaginje. Ob tem ni nenavadno, da ključni avtorji, ki se v tem stoletju resno posvetijo civilni družbi, praviloma izločijo ekonomijo iz civilne družbe in poudarijo diferenciacijo slednje tako od ekonomije kot od politike, pa naj gre za marksista, kot je Antonio Gramsci, ali za strukturalnega funkcionalista, kot je Talcott Parsons (glede obeh glej n.pr.: Cohen in Arato 1992: 118). Nov preobrat pa prinese ponovno zanimanje za civilno družbo kot nasprotni pol politiki, ki se pojavi v Srednji in Vzhodni Evropi kot odpor zoper komunistične režime.

Če želimo pojem civilne družbe v sociologiji resno uporabljati, moramo opredeliti njegove sestavine oziroma kriterije po katerih jo lahko razlikujemo od njenih okolij. Ta opredelitev pa ne sme biti le trenuten (samo)opis določenih elementov glede na nekatere trenutno znane probleme v družbenem sistemu. Že če hočemo pojem, ki bi omogočal vsaj primerjave med različnimi relativno modernimi in modernizirajočimi se družbami, mora biti ta pojem vsaj kolikor toliko univerzalen (v smislu uporabnosti za čimveč različnih družb).

Pri iskanju takšne opredelitve se bomo navezali na konceptualni okvir sodobne teorije socialnih sistemov z določenim poudarkom na različici, ki bolj ali manj izhaja iz Niklasa Luhmanna. Ta teoretski model je sicer ponudil zelo zanimivo in prepričljivo razlago številnih vidikov funkcioniranja modernih družb, hkrati pa je bil - kot vsaka velika teorija - deležen tudi vrste kritik. Eden verjetno bolj upravičenih očitkov, ki ga na Luhmannovo teorijo naslavlja celo njegov učenec in interpret Helmut Willke, se nanaša na površen odnos do problema družbene integracije oziroma - natančneje - medsebojne koordinacije avtonomnih funkcionalno diferenciranih samoreferenčnih podsistemov v moderni družbi. Skušali bomo pokazati, da lahko prav z določeno uporabo koncepta civilne družbe v okviru systemske teorije pokažemo eno od možnih poti k reševanju tega problema, hkrati pa tudi postavimo ta koncept v širši teoretski okvir, ki lahko ponudi možno pot do njegove opredelitve.

Civilna družba kot intermediarni sistem?

Z vidika Luhmannove systemske teorije se zdi civilna družba v širšem smislu nepotreben pojem (glej: Luhmann 1990b). Vsaj za klasično dihotomijo država-civilna družba to nedvomno velja, saj gre za popolnoma arbitraren poudarek na enem samem primeru družbene diferenciacije. S tem je pripisano posebno mesto državi, obenem pa so ostale družbene sfere spet precej arbitrarno združene pod

enotnim in žal pogosto nejasnim pojmom civilne družbe. Ob povsem pravilnem opažanju ene oblike funkcionalne diferenciranosti (politični podsistem, opisan kot država, v odnosu do ostalih podsistemov) so bile premalo opažene ostale oblike funkcionalne diferenciacije v okviru same tako imenovane civilne družbe.

Zato je bila gotovo produktivna dopolnitev diferenciacije civilna družba-država z diferenciacijo civilna družba-ekonomija. Med sistemsko usmerjenimi teorijami je takšno razlikovanje najbolj sistematično razvil Talcott Parsons, ki je večino elementov, ki se jih nekako od Hegla dalje pogosto šteje kot del civilne družbe (od najrazličnejših asociacij, katerih bistveno intermediarno vlogo je poudaril že Tocqueville, do sistema norm), vključil v tako imenovano societalno skupnost. V okviru svoje univerzalne štiridelne "AGIL" sheme ji je pripisal funkcijo *integracije* (kar spet spominja že na Heglov koncept civilne družbe - glej: Arato in Cohen 1992: 102 in dalje), v svojem modelu krmilnih medijev menjave, ki se pokrivajo s funkcijami podsistemov, pa medij *vpliva* (glej: Parsons 1977: 212-113).

Ta Parsonsova rešitev se zdi logično konsistentna tako z njegovo teorijo kot tudi z nekaterimi dotedanjimi koncepti civilne družbe. Problem pa se postavi ob vprašanju, ali družbeni podsistem societalna skupnost v resnici obstaja kot določena celota, ki jo povezuje in hkrati od ostale družbe diferencira določena specifična logika delovanja, ki je temu podsistemu skupna. Gre namreč za podsistem, ki vključuje vse od intimnih odnosov pa do pravnih norm. Veliko vprašanje je, če jih je dejansko skupen komunikacijski medij vpliv. Seveda drži, da vse aspekte societalne skupnosti povezuje določena skupna funkcija - integracija, vendar pa bi se lahko postavilo vprašanje ali ne deluje integrativno - razumljeno v tako širokem smislu - tudi politični podsistem (pomislimo na primer na regulativne ukrepe moderne države blaginje!).

Za Parsonsov model je taka kritika precej nerelevantna preprosto zato, ker je narejen za drugačno raven analize. Parsons (1977: 177-178; 1991: 164) namreč izrecno poudarja, da se v AGIL shemi ne ukvarja z realnimi, temveč s *teoretičnimi sistemi*, ki naj bi na precej visoki ravni abstrakcije prispevali k razumevanju delovanja resničnih družb. Parsonsova civilna družba - societalna skupnost zato ni (in tudi nima namena biti) realno obstoječ sistem, temveč teoretski konstrukt, ki se logično ujema tako s filozofsko in sociološko tradicijo, kot s koncepti, razvitimi v okviru Parsonsove sistemske teorije.

Čeprav ne zanikamo uporabnosti Parsonsovega teoretičnega sistema, se vseeno nočemo izogniti vprašanju, ali je možno o civilni družbi govoriti tudi kot o *realno obstoječem* sistemu ali pa gre "le" za teoretsko konstrukcijo. Odgovor lahko iščemo kvečjemu v okviru teorij, ki skušajo iz svojih opisov družbe izluščiti dejanske sisteme, ko pa govorijo o sistemih mislijo na "nekaj, kar je resnično neki sistem" (Luhmann 1990: 769). Prav takšna je Luhmannova aplikacija teorije samoreferenčnih sistemov na družbo.

Zdi se, da nam ob takem pogledu societalna skupnost preprosto razpade na vrsto "realnih" samoreferenčnih sistemov: družino, intimne odnose, pravo itd., ki vsak na popolnoma svoj - samoreferenčen - način prispeva k neki obliki integracije, podobno kot nam na primer sistem latentnega vzdrževanja vzorcev razpade na religijo, znanost ali umetnost, od katerih je spet vsaka izoblikovala sebi lastne

samoreferenčne principe. In s takšno diferenciranostjo se vsaj na prvi pogled razblini tudi pojem civilne družbe kot kakršnekoli realne celote.

S tem izgubimo tudi jasno opredeljene integracijske mehanizme, ki jih predstavlja funkcija societalne skupnosti za celoten družbeni sistem in usmerjevalne mehanizme, ki se odražajo v kibernetiski hierarhiji "AGIL" sheme. Namesto tega lahko usklajevanje samoreferenčnih družbenih podsistemov funkcionira le na podlagi njihove lastne notranje logike. Torej se moramo vprašati, kako se to usklajevanje sploh lahko odvija.

Luhmann na to v splošnem odgovorja s pojmom refleksije družbenih podsistemov, torej njihove zmožnosti, da se opazujejo v odnosu do svojega okolja (Luhmann 1989; Willke 1993). Gre za evolucijsko pridobljeno zmožnost, s katero naj bi bila precej avtomatično zagotovljena tudi zmožnost koordinacije med podsistemi. S tem v zvezi smo že omenili Willkejeve ugovore, ki nas pripeljejo do pojmov kontekstualnega usmerjanja in sistemskega diskurza (Willke 1993: 103 in dalje), ki sta poleg refleksije potrebna za medsystemsko usklajevanje. V samoreferenčne sisteme je možno in potrebno tudi načrtno posegati (s strani drugih (pod)sistemov), vendar mora biti tak poseg usklajen z notranjo logiko funkcioniranja teh sistemov.

Glede zveze refleksija-kontekstualno usmerjanje-sistemski diskurz se postavlja vprašanje razvidnosti samoreferenčnih sistemov. Gre za to, na kakšen način je lahko tak sistem razviden za samega sebe in za svoje okolje, na kakšen način se lahko samoopisuje in naredi tak samoopis razviden za druge. Morda bi lahko rekli, da lahko postane takšen samoopis razviden preko *interesa*.

Interes je pojem, ki ga praviloma jemljemo kot lastnost akterja in ne kot lastnost sistema. Čeprav tudi v vlogi akterjev vedno nastopajo določeni sistemi (psihični in, v primeru kolektivnih akterjev, socialni) in je lahko sistem, ki je zmožen svojega samoopisa (pri psihičnem sistemu zavesti), zmožen razviti tudi svoj interes, pa si težje zamislimo, da bi kot akterji z enotnimi interesi kot celota nastopali nekateri funkcionalni podsistemi družbe, kakršen je n.pr. ekonomski.

Precej bolj značilno je, da se interesi oblikujejo na ravni nekoliko "manjših" (psihičnih in socialnih) akterjev. Toda prav ti interesi, katerih nosilci so posamezni akterji, so lahko z vidika nekaterih drugih funkcionalnih podsistemov družbe bistven način izražanja (samo)opisov funkcionalnih podsistemov, na katere so ti akterji vezani. Zaradi različnih oblik diferenciranosti (ne le funkcionalne) v načinu vključenosti posameznih akterjev v določen funkcionalni podsistem, so lahko tudi opisi istega podsistema različni (n.pr. ekonomija s strani delodajalcev in delavcev). Podsistem, ki opazuje različne interese akterjev, ki izhajajo iz drugega funkcionalnega podsistema (in jih zaznava kot opis tega podsistema), pride na ta način le še do bolj celovitega opisa tega drugega podsistema.

Čeprav so nosilci konkretnih interesov posamezni akterji, pa bo naša analiza ostala v sistemskih okvirih. Ne bomo namreč proučevali posameznih akterjev, temveč *sistemsko logiko, ki jo ustvarja komunikacija teh akterjev*.

Sistemska teorija, tudi zaradi večjega dela teoretske tradicije, na katero se navezuje, ne posveča posebne pozornosti pojmu interesa, zato ga je tudi nekoliko težko vključiti v njen teoretski okvir. Če sprejmemo Luhmannovo opredelitev druž-

be kot sistema komunikacije, bi ga lahko označili za enega od komunikacijskih medijev, ki ima na svoj način podobno krmilno vlogo kot "predanost vrednotam" pri Parsons.

Najprej moramo ugotoviti na kakšen način se interesi, ki izhajajo iz različnih družbenih podsistemov, izražajo in kako se omogoča njihovo uresničevanje. Najznačiljše oblike so različne asociacije¹. Sem lahko prištevamo praktično vsa združenja, ki na podlagi vprašanj in problemov, ki izhajajo iz različnih družbenih podsistemov oblikujejo interese in jih na takšen ali drugačen način uresničujejo ali zastopajo: profesionalne asociacije, sindikati, skupine pritiska in vse druge interesne skupine, društva ali klubi.

Čeprav se take asociacije oblikujejo glede na interese, ki izhajajo iz določenih funkcionalnih podsistemov, v strogem smislu *niso del teh podsistemov*. Prav zaradi svoje *intermediarne* oziroma posredniške narave, ko skušajo na širše razviden način uveljaviti interese, ne morejo namreč delovati zgolj po samoreferenčni logiki sistema, s katerim so povezani izraženi interesi. Asociacije delujejo kot sistem s svojo posebno logiko, ki je usmerjena k posredovanju med različnimi sistemskimi principi. Sindikat, na primer, izhaja iz ekonomskega podsistema, vendar mora ekonomsko logiko ustvarjanja profita usklajevati s posebnimi problemi ekonomskega sistema, ki jih lahko zaznavajo delavci. Podobno se profesionalno združenje sooča tako s splošnimi zahtevami podsistema, v katerem deluje, kot s specifičnimi zahtevami samih profesionalcev, pa tudi z okoljem, ki je od njihovih storitev odvisno. Zdi se torej, da gre za posebno logiko usklajevanja različnih principov, ki izhajajo iz različnih družbenih in personalnih (psihičnih) podsistemov².

Da so same asociacije sistemi, je dovolj očitno, čeprav je lahko raven njihove organiziranosti zelo različna, saj delujejo nekatere začasne asociacijske oblike praktično na ravni interakcije, spet druge pa so lahko zelo trajne in notranje razdelane organizacije³. Predvsem pri slednjih se nedvomno razvije specifična notranja logika delovanja, zato jih smemo označiti za samoreferenčne. Zaradi njihove posredniške narave pa je treba posebno poudariti pomen tujih referenc za njihovo funkcioniranje⁴.

Težje pa je vprašanje, ali je možno celoto teh posredniških asociacij, ki bi bila zelo blizu pojmu civilne družbe v smislu intermediarne sfere, dejansko označiti kot določeno sistemsko celoto - kot asociacijski podsistem. Čeprav med *različnimi* asociacijami običajno ne obstajajo posebni integracijski mehanizmi (obstajajo n.pr. pri neokorporativističnih aranžmajih), bi lahko vsaj pogojno sklepali, da jih v

¹ Tu mestu se ukvarjamo predvsem s tistimi vidiki medsystemskega usklajevanja, ki poteka preko interesnih asociacij, ne trdimo pa, da temelji medsebojno usklajevanje čisto vseh podsistemov na takšnih asociacijah (n.pr. odnos politika-vojska).

² Zagotavljanje tovrstnega usklajevanja je očitno že za Durkheima predstavljalo enega ključnih problemov modernih družb, zato je tudi videl nujen organizacijski princip modernih družb v razvoju profesionalnih asociacij oz. korporacij (Durkheim 1933; Mimica 1988).

³ O razlikovanju interakcija/organizacija/družba pri Luhmannu glej n.pr. Luhmann 1990c: 761

⁴ Glede razmerja med samoreferenco in tujo referenco glej Willke 1993: 41 in dalje. Možna rešitev razmerja med samoreferenco in tujo referenco v izrazitih odprtih sistemih (n.pr. politika) je lahko tudi v pojmu "transference" (Adam 1996)

skupen sistem povezuje podobna logika delovanja. To bi pomenilo, da je civilna družba družbeni podsistem, ki s svojimi intermediarnimi asociacijami prispeva k usklajevanju in regulaciji nekaterih (ne trdimo, da vseh) družbenih podsistemov. Ta razlaga, ki jo bomo skušali nadalje razviti v nadaljevanju tega besedila, je zaenkrat le pogojna in seveda ni edina možna. Možna bi bila na primer tudi nasprotna trditev, da obstaja v primeru posredovanja med podsistemi določen medsystemski prostor, v katerem lahko precej avtonomno (v odnosu do funkcionalnih podsistemov) delujejo različni akterji. Vendar bi bil tudi zoper to možen ugovor, da komunikacija teh akterjev - tudi če je zelo avtonomna v odnosu do različnih funkcionalnih podsistemov - vendarle poteka po določenih principih in ustvarja svojo posebno realnost - ustvarja neke vrste sistem ali vsaj kvazi-sistem.

Komunikacijski mediji, logika delovanja in struktura civilne družbe kot asociacijskega podsistema

Luhmann razume družbo kot sistem komunikacije, njene funkcionalne pod-sisteme pa konstituirajo posamezni komunikacijski mediji. Njihova diferenciranost glede na ostalo družbo izhaja iz uporabe določnega komunikacijskega medija. Ekonomija se izdiferencira na podlagi rabe denarja, politika na podlagi rabe moči, znanost na podlagi resnice (glej: Kokot 1991: 17-18). Na podoben način bi lahko trdili, da je izdiferenciranost asociacijskega podsistema, ki bi mu lahko rekli tudi civilna družba, vezana na izražanje interesov.

Sam interes se razvije s kompleksnostjo družbenega sistema. Ko je enkrat v sistemu možnih in razvidnih več kombinacij povezav med elementi, je možen tudi obstoj interesa. V prvih kompleksnejših družbah se je večja kompleksnost urejala predvsem v obliki hierarhične oziroma stratifikacijske diferenciacije, ki je s svojim normalnim delovanjem praviloma omogočala, da so opisi in zahteve višjih instanc prevladali nad opisi in zahtevami, ki bi jih lahko ponudile nižje. Zato vprašanje komunikacije na ravni (različnih) interesov za družbo tudi ni predstavljalo resnejšega funkcionalnega problema in zato v stratifikacijsko diferencirani družbi tudi ni posebnega prostora za pojave kot so javnost, interesna združenja ali civilna družba.

Interesi pa postanejo izrazit funkcionalni problem s krepitvijo nehierarhičnih - funkcionalnih oblik diferenciacije v družbi. Bolj kot kadarkoli postane njihovo usklajevanje zahtevno v razmerah funkcionalno diferenciranih podsistemov, od katerih vsak deluje po svoji lastni notranji logiki, hkrati pa so med seboj soodvisni, kot je od njih odvisno tudi življenje ljudi v taki družbi. Soočanje in usklajevanje interesov postane tako vse bolj pomembna in kompleksna operacija družbenega sistema, ki postopno dobi sebi lastno logiko delovanja - lahko bi rekli, da se razvije v poseben družbeni podsistem.

Vendar pa samo s pojmom interesa še zdaleč nismo razjasnili intermediarne funkcije civilne družbe. Problem, ki se pojavi, je namreč "prevajanje" interesa v nekatere druge medije, ki so z vidika interesa relevantni: v moč, denar, pravo ipd. Ena oblika takega prevajanja je čisto enostavna, vendar pri njej sploh ne gre za

posebno intermediarnost in tudi ne zahteva določenega funkcionalnega sistema, ki bi moral to funkcijo izvrševati. Hkratna zmožnost določenega sistema (osebe v družbi, skupine, organizacije ali kakšnega drugačnega delnega sistema), ki dobi s tem vlogo akterja, da izoblikuje lastne interese in komunicira na primer na ravni moči, seveda pomeni uporabo moči glede na takšne interese. Gre za zelo priljubljen poudarek konfliktno obarvanih teorij: močni uporabljajo moč v svojem interesu, bogati uporabljajo denar v svojem interesu in podobno. Za takšno "prevajanje", če mu sploh smemo tako reči, ne potrebujemo nobenih posebnih intermediarnih struktur.

Povsem drugo vprašanje pa je, kako naj bi za (delne) sisteme, ki operirajo na ravni moči, denarja, prava, postali kot relevantno okolje razvidni interesi, ki ne izhajajo iz teh sistemov. Za sistemsko-teoretsko tradicijo, ki od Parsonsa do Willkeja namesto "egoistične" usmerjenosti, na katero opozarjajo predvsem konfliktne teorije, bolj poudarja usmerjenost politične moči v skupno dobro: npr. doseganje kolektivnih ciljev (Parsons) ali zagotavljanje kolektivnih dobrin (Willke), bi moralo biti prav to vprašanje posebno bistveno. Interesi morajo torej postati čim širše razvidni z vidika moči, denarja itd.

Za take vrste razvidnost pa je praviloma potrebno še dodatno "posredništvo". Temu služi prevajanje interesov v dva druga medija, ki bi ju prav tako lahko šteli kot neizogibno sestavino civilne družbe kot intermediarne sfere: solidarnost in vpliv⁵.

Solidarnost bi lahko razumeli kot medij, ki opravlja določene integracijske funkcije. Glede interesa ima dve ključni vlogi: (1) omogočanje integracije na podlagi zaznavanja medsebojno relativno skladnih interesov in (2) omogočanje, da (delni) sistem pri svojem oblikovanju interesov zaznava lastno vključenost v del svojega zaznanega okolja in prilagaja to oblikovanje interesov določenim prepoznanim (samo)opisom, ki so se v takem okolju že razvili. Solidarnost torej omogoča *določeno raven* prepoznavanja, komunikacije in usklajevanja med interesi. Še posebno pri usklajevanju pa je doseg solidarnosti omejen, zato je v te namene potrebna, kot bomo skušali pokazati kasneje, tudi uporaba drugih medijev. Samo zaznavanje pripadnosti določeni širši celoti (javnost, narod, civilizacija...) na primer še ne pomeni, da se bodo lahko vsi interesi v okviru take celote medsebojno prepoznali, kaj šele, da bi se bili samo zaradi tega nujno zmožni medsebojno uskladiti.

Povezava interes-solidarnost tipično deluje preko že omenjenih asociacij. V okviru asociacije se oblikujejo in izražajo interesi. Solidarnost omogoča tako povezovanje v okviru same asociacije, kot tudi zaznavanje okolja, v katerega se asociacija vključuje, in (samo)opisov, ki v njem nastajajo. Ti (samo)opisi so spet - bolj ali manj - upoštevanji pri oblikovanju interesov v okviru asociacije. Na prvi pogled se zdi, da so nekatere asociacije bolj usmerjene v interes (npr. interesne skupine in skupine pritiska, ki skušajo uresničiti lastne interese, različna društva in klubi namenjeni svojim članom), druge pa bolj v solidarnost (asociacije, ki se ukvarjajo (tudi) s širšimi vprašanji in je njihovo delo namenjeno (tudi) nečlanom, soli-

⁵Tako vidi Adam (Rokopis) kot komunikacijske medije civilne družbe interes, solidarnost in vpliv.

darnostni pomoči itd.). Vendar bi bilo napačno trditi, da temeljijo prve le na interesih, druge pa le na solidarnosti, saj gre pri obojih nujno za kombinacijo obeh medijev, čeprav so lahko poudarki različni.

Toda tudi preko solidarnosti interesov še ni mogoče neposredno prevesti v medije kot so moč, denar ali pravo, kajti hkratno razpolaganje z močjo in solidarnostjo, kot smo ugotovili že pri interesih, še ne pomeni čisto pravega "prevajanja" solidarnosti v moč. Pravo prevajanje bi v tem primeru pomenilo, da bi bila solidarnost *razvidna z vidika moči*. Poleg tega pa je dvomljivo, če je solidarnost v resnici "pravi" krmilni medij na način kot sta to denar ali moč. (To poudarjata n.pr. Cohen in Arato 1992: 472.)

Tu postane pomemben vpliv. Asociacije, ki izhajajo iz interesov in se integrirajo na podlagi solidarnosti, pridobijo določeno razvidnost, ki jim daje vpliv. Ta medij je kot krmilni medij societalne skupnosti opredelil že Parsons (1977: 121-213) in ga dokaj jasno razločil od ostalih medijev. Na prvi pogled se zdi nekoliko soroden moči, vendar se od nje bistveno razlikuje. Pri uporabi moči gre namreč za *zavezujočo odločitev* (sprejemanje takih odločitev je po Luhmannu funkcija politike), pri vplivu pa za sprejeto *priporočilo*.

Pomembna značilnost vpliva je njegova "prevedljivost" v nekatere druge medije, med katerimi velja zlasti omeniti moč in denar. Z vplivom lahko asociacija deluje na različne družbene podsisteme. Z uravnavanjem dela ali nedela svojih članov, na katere in preko katerih vpliva, lahko učinkuje na razporejanje denarja in ekonomskih dobrin (akcije dobroteljskih društev, stavke...) ali na politiko z delovanjem preko politične javnosti. Vloge vpliva v primerjavi z močjo ali denarjem nikakor ne smemo podcenjevati. Njegovo delovanje ima lahko namreč izjemno močne učinke - nič manjše kot n.pr. zavezujoče odločitve na podlagi moči. Še posebno to velja za asociacije, ki imajo v odnosu do določenega funkcionalnega podsistema precej monopolen položaj (n.pr. nekatere profesionalne asociacije). Vpliv lahko učinkuje tudi na relevantno okolje sistemov, ki tega vpliva sicer ne sprejemajo, in preko tega tudi nanje. Vpliv zdravniške profesionalne asociacije ima lahko takšne učinke na družbeni podsistem zdravstva, da učinkuje tudi na tiste, ki so v ta podsistem vključeni (n.pr. pacienti), a ne sprejemajo vpliva take asociacije. Sploh ni nujno, da imajo taki posegi v določen podsistem kaj manjši učinek od n.pr. politične moči, ki intervenira preko zakonodaje in delitve finančnih sredstev.

Prišli smo torej do možne približne predstave o asociacijskem podsistemu družbe, ki bi mu lahko pogojno - na bolj tradicionalen način - rekli tudi civilna družba. Strukturno se ta podsistem kaže v obliki asociacij ali natančneje, tistih asociacij, katerih delovanje temelji na povezavi interesov, solidarnosti in vpliva. Čeprav ne moremo opaziti izrazitih strukturnih delitev v okviru asociacijskega podsistema na podlagi teh medijev, pa bi lahko sklepali, da opravljajo ti mediji z vidika tega podsistema različne funkcije, ki so za izrazito posredniško naravnani podsistem še posebno bistvene.

Interes omogoča asociacijskemu podsistemu diferenciacijo glede na okolje, hkrati pa je tudi sredstvo njegove refleksije. Na podlagi tega, kar je artikulirano kot interes, se namreč lahko asociacijski podsistem sploh izoblikuje (tako n.pr. para-državne asociacije, značilne predvsem za nedemokratske oblike korporativizma,

ne sodijo v ta podsistem), hkrati pa omogoča zaznavanje okolja in samega sistema v tem okolju.

Solidarnost omogoča notranjo integriranost podsistema, ki se odraža predvsem kot notranja integriranost posameznih asociacij (asociacijski podsistem namreč na podlagi interesov predeluje preveč različnih opisov in samoopisov, da bi lahko deloval na bolj enotni podlagi, saj ta ne bi mogla obvladovati vse njihove kompleksnosti). Na podlagi solidarnosti so možne tudi določene širše kvazi-asociacije (javnost, narod...), ki delujejo kot vrsta, če uporabimo Andersonov izraz, "zamišljene skupnosti" (Anderson 1991). Vendar pa zahteva vsaka nekoliko bolj kompleksen interes, oblika solidarnosti pa njihovo diferenciacijo na manjše bolj "realne" sestavine. Ne glede na to pa ostajajo take širše kvazi-asociacije pomembne kot prostor v okviru katerega te sestavine delujejo.

Vpliv omogoča asociacijskemu podsistemu interveniranje v druge podsisteme, ker je, kot smo že opozorili, zelo dobro prevedljiv v medije nekaterih drugih pomembnih podsistemov.

Ob tem moramo posebej opozoriti na različno naravo različnih interesnih asociacij in sistemskih okvirov v katerih delujejo. Poleg ravni organiziranosti, moramo izpostaviti tudi tiste, ki so predvsem usmerjene v *usklajevanje* in se z drugimi asociacijami ter predstavniki družbenih podsistemov načrtno pogajajo preko posebnih (predvsem neokorporativističnih) mehanizmov, in tiste, ki te možnosti nimajo ali je ne želijo uporabiti. To je odvisno tako od značilnosti asociacije, kot od okolja v katerem deluje (n.pr. bolj neokorporativistična Avstrija vs. bolj pluralistične ZDA), lahko pa se obe strategiji tudi kombinirata. To razlikovanje pa ne pomeni, da asociacije, ki niso pogajalsko usmerjene, ne prispevajo h koordinaciji med družbenimi podsistemi, temveč le, da je njihov prispevek precej bolj posreden: prispevajo namreč k *razvidnosti* interesov, ki izhajajo iz različnih podsistemov in glede na to omogočajo (predvsem politiki) opozovanja teh podsistemov, na katerih nato temeljijo posamezni regulativni posegi.

Asociacijski in politični podsistem

Videti pa je, da se takšna skica asociacijskega podsistema v nekaterih točkah ne ujema preveč dobro s pogledi na ostale družbene podsisteme v okviru teorije družbenih samoreferenčnih sistemov. Posebno moteče deluje kombinacija treh komunikacijskih medijev. Če so namreč mediji povezani z določenimi funkcijami, izdiferenciranje določenega podsistema pa izhaja iz njegove specifične funkcije in specifičnega medija, bi bilo morda primerneje govoriti o treh in ne o enem podsistemu?

Odgovor na to vprašanje bi lahko šel predvsem v dveh možnih smereh, ki sploh nista tako nezdržljivi, kot se morda zdi na prvi pogled:

1. Lahko bi skušali pokazati, da se asociacijski podsistem vendarle funkcionalno diferencira na več podsistemov.
2. Lahko bi skušali pokazati, da lahko najdemo kombinacije več komunikacijskih

medijev tudi v nekaterih drugih podsistemih, ki imajo z nekaterih vidikov podobno naravo kot asociacijski.

Za primerjavo lahko vzamemo politični podsistem, ki prav tako zaznava različne interese v družbi in posega v druge podsisteme, njegov ključni komunikacijski medij pa je moč, ki mu omogoča sprejemanje zavezujočih odločitev (Luhmann 1990a: 122). Načeloma se zdi, da je politična moč v modernih večstrankarskih parlamentarnih demokracijah od posameznih konkretnih interesov precej bolj diferencirana kot pa vpliv od interesa v okviru asociacij. Politične stranke so namreč v boju za volilne glasove, iz katerih izhaja njihova moč, prisiljene k določenim univerzalizaciji, k doseganju čimširše sprejemljivosti, zato morajo biti relativno diferencirane od posamičnih profesionalnih, stanovskih, razrednih ali podobnih interesov. V prid temu govorijo tudi opažanja o vedno večji medsebojni podobnosti vodilnih strank v stabilnih demokracijah, manjšanju ideoloških poudarkov in razrednih lojalnosti. Kircheimer govori tako o "catch-all" stranki, ki ni več primarno usmerjena v zastopanje določenih interesov, temveč v čimširšo sprejemljivost za volilce, ki naj bi ji zagotovila maksimalizacijo politične moči (o teh ugotovitvah glej n.pr.: Dittrich 1983; Franklin et al. 1992; Lipset 1983).

Tipična interesna asociacija je drugačna, saj sta njen vpliv in notranja solidarnost precej bolj neposredno vezana na določene konkretne interese. V tem smislu je relativno parcialna, pa naj bodo interesi, ki jih zagovarja še tako globalno obarvani. Vpliv je zanjo praviloma zanimiv le, kolikor je vezan na uresničevanje določenih interesov in solidarnosti. Ta razlika med moderno politično stranko in interesno skupino, skupino pritiska, profesionalno asociacijo ali dobrodelnim društvom je običajno lepo razvidna.

Vendar pa ni vedno povsem tako. Ni mogoče s popolno gotovostjo trditi, da postaja teza o "catch-all" stranki univerzalno veljavna. Možno je tudi, da se nekatere večje asociacije, ki operirajo z zelo velikimi količinami vpliva (n.pr. velike sindikalne konfederacije), osredotočajo na ta medij in sprejemajo posamezne interese le toliko, kolikor jih je mogoče "prevesti" v vpliv. Čeprav so po definiciji še vedno bolj "parcialne" od "catch-all" strank, saj so največkrat vezane vsaj na določen družbeni razred ali na določen družbeni podsistem, se lahko prav zaradi pridobivanja čimvečjega vpliva (širitev članstva, vpliv na ostale podsisteme) močno diferencirajo od posameznih konkretnih interesov in prepoznavajo le tiste interese, ki prispevajo h krepitvi njihovega vpliva. Preuranjeno bi bilo trditi, da gre pri tem za kakšen splošen trend diferenciacije glede na komunikacijski medij v okviru asociacijskega podsistema, res pa je, da moderna politična stranka v odnosu do interesov ni nujno toliko bolj "operativno zaprta" v komunikacijski medij moči kot pa npr. asociacija v medij vpliva.

Torej je res, da je delni sistem, ki temelji na vplivu, praviloma bolj neposredno odprt do interesov in solidarnosti kot moderen politični podsistem, ki temelji na moči, zato bi bilo preuranjeno govoriti o treh jasno diferenciranih podsistemih namesto o enem, v katerem prihaja do kombinacije interesov, solidarnosti in vpliva. Res pa je tudi, da ta razlika med politiko in asociacijskim podsistemom ni nujno tako ostra.

Postavi se nam še drugo vprašanje: je politika res tako striktno omejena na en sam komunikacijski medij? Nekateri kritiki Luhmannovega koncepta politike kot samoreferenčnega operativno zaprtega sistema temu ugovarjajo. Adam (1996: 244-245) tako n.pr. meni, "da je *politika funkcijski podsistem, ki je organiziran okrog več medijev (kodov), ne samo moči (ta je celo v ozadju), temveč tudi prava, denarja in znanja*" (kurziv v izvorniku). Ta ugovor je upravičen v primeru, če se odločimo za razmeroma široko pojmovanje politike, tako da prištejemo vanjo tudi mehanizme, preko katerih se odvija posredovanje med politiko in drugimi družbenimi podsistemi in medije, od katerih je politika izrazito odvisna. Še vedno pa bi bilo mogoče uporabiti tudi obratno logiko sklepanja in vztrajati v ožjem pojmovanju politike, s čimer se ti mediji pač odrinejo v njeno - še vedno relevantno - okolje.

Toda v zvezi s pojmovanjem politike, strogo kot sistema moči, obstaja še vsaj en problem, ki pa izhaja neposredno iz Luhmannove razlage delovanja tega sistema. Luhmann (1990: 48-51) namreč govori o tridelni notranji diferenciaciji politike: na politično javnost, politiko v ožjem smislu (predvsem strankarsko sestavljen parlament) in (vladno) administracijo. Njihovo medsebojno komuniciranje ni (več) hierarhično, temveč krožno. Glede tega je popolnoma jasen formalen tok *moči* politična javnost-politika-administracija-politična javnost itd. Vendar Luhmann zelo realistično ugotavlja tudi krepitev neformalnega nasprotnega toka: administracija-politika-politična javnost-administracija (vlada s predlogi usmerja parlament, stranke odločitve volilcev, predstavniki javnosti lobirajo v odnosu do administracije...). Tu pa je v obravnavi komunikacijskih medijev precej neprecizen, saj ne vidi razlike med močjo in vplivom. Pri neformalnem toku namreč ne more iti za tok *moči* (zavezujoče odločitve), temveč prej za tok *vpliva*. Posebno zanima je tu vloga politične javnosti, ki nastopa strogo kot del političnega sistema le občasno, ko na volitvah uporabi moč (ki je izjemno razpršena, a izjemno odločilna), v preostalem času pa lahko deluje kvečjemu z vplivom, s čimer je bolj del asociacijskega sistema oz. civilne družbe kot pa politike.

Takšno potrebo po kombiniranju medijev, ki je očitno na svoj način značilna tako za asociacijski kot za politični podsistem bi lahko morda pojasnjevali z dvema razlogoma:

1. Kombinacija je potrebna zaradi posredniške narave takšnih podsistemov.
2. Kombinacija je potrebna zaradi visoke notranje diferenciranosti takšnih podsistemov.

"Dodaten razlog, ki se nanaša izključno na asociacijski podsistem, pa utegne biti povezan z že omenjenimi problemi v zvezi z uporabo interesov in solidarnosti kot "krmilnih medijev" v odnosu do ostalih krmilnih medijev (denarja in moči).

"Tako politika kot asociacijski podsistem imata izrazito posredniške funkcije. Čeprav delujeta v družbi brez pravega hierarhičnega vrha, sta na svoj način *centralna* - ne centralna v smislu vodilne pozicije, temveč centralna v tem smislu, da sta v stalnih neposrednih interakcijah in močni soodvisnosti z velikim številom drugih podsistemov. Zato se od njiju zahteva stalno "prevajanje" med različnimi komunikacijskimi kodi, kar je, kot bi lahko domnevali, lažje doseči s kombinacijo več komunikacijskih medijev.

Še en razlog, ki bi lahko silil takšne podsisteme v kombiniranje več medijev, pa je lahko njihova močna notranja diferenciranost. V primeru politike se to kaže v diferenciaciji med politično javnostjo, strankarskim parlamentom in administracijo, pri čemer vsaka od teh sestavin razvije povsem lastne notranje principe delovanja. Politična javnost lahko deluje kot del politike ali kot del asociacijskega podsistema. Čeprav je za politiko bistvena kot indikator procesov v drugih družbenih podsistemih, lahko uporablja moč le občasno, sicer pa mora delovati na podlagi vpliva na administracijo in parlament (skupine pritiska ipd.). Precej različna logika funkcioniranja, ki ločuje politično javnost od ostalih dveh sestavin politike, ločuje tudi parlament in administracijo, med katerima se mora zagotavljati ustrezno ravnotežje politične moči zakonodajne oblasti in vpliva profesionalno-birokratske administracije, ki spet deluje po povsem specifični racionalnosti⁶. Zanimivo kombinacijo različnih medijev predstavljajo tudi politične stranke, ki delujejo deloma po načelu moči, deloma pa po načelu vpliva. Slednji je predvsem pomemben v komunikaciji s potencialnimi volilci in lastnim članstvom. V tem smislu je potrebno poudariti, da se celo tako značilno političen delni sistem, kot je stranka, po svoji logiki delovanja deloma uvršča tudi v asociacijski podsistem. Kaže torej, da en sam medij (moč) ne bi mogel zagotoviti koordiniranosti posameznih sestavin političnega podsistema.

Notranja diferenciranost asociacijskega podsistema je seveda precej drugačna, vendar prav tako izrazita. Izraža se kot pluralnost asociacij, ki omogočajo posredovanje različnih možnih samoopisov različnih družbenih podsistemov. Čeprav so logike njihovega funkcioniranja na določen način podobne, zaradi česar je tudi možno govoriti o enem podsistemu, jih diferencira različnost logik funkcionalnih podsistemov, iz katerih izhajajo. Te diferenciranosti spet ni mogoče "izraziti" v enotnem mediju, ki bi izražal raznolikost posredovanih samoopisov in bil hkrati razviden za nekatere druge relevantne podsisteme (predvsem politiko in ekonomijo). Zato je spet potrebno posredovanje med interesi, solidarnostjo in vplivom.

Glede na opisano bi lahko sklenili, da je pri obravnavanju moderne družbe vsekakor potrebno upoštevati dejstvo, da delujejo njeni funkcionalni podsistemi po sebi lastni notranji (samoreferenčni) logiki. Toda prav tako kot ta notranja logika, je pomembno tudi posredovanje med različnimi logikami. Bolj kot se družba (funkcionalno) diferencira, bolj postaja to posredovanje in usklajevanje pomembno. Pri podsistemih, ki se s takim usklajevanjem ukvarjajo, je potrebna koordinacija zelo različnih logik delovanja, ki vodi tako v njihovo lastno notranjo diferenciranost, kot tudi v potrebo po kombinaciji različnih komunikacijskih medijev. To pa še ne pomeni, da nimajo več svojih lastnih specifik (samoreferenčnost), temveč lahko to specifično izgradijo ravno iz sebi lastnega načina posredovanja in usklajevanja med različnimi funkcionalnimi podsistemi. To lahko velja za asociacijski podsistem oziroma civilno družbo kot tudi za politični podsistem. Če slednji po sebi lastni logiki obdeluje impulze, ki jih prejema iz okolja, in na tej podlagi proizvaja

⁶ Spominimo se n.pr. že na Webrovo ostro razlikovanje med politikom in državnim uslužbencem (o tem glej n.pr. Beetham 1985: 51 in dalje)

zavezujoče odločitve, skrbi asociacijski podsistem za razvidnost in posredovanje v interesih izraženih (samo)opisov različnih družbenih podsistemov. Funkcioniranje obeh je za usklajevanje različnih logik funkcionalnih podsistemov moderne družbe nujno.

LITERATURA

- Adam, Franc. 1987. "O treh pristopih k pojmu 'civilna družba'", Družboslovne razprave, št. 5, str. 5-15.
- Adam, Franc. Civilna družba in socialno delo. Rokopis.
- Adam, Franc. 1996. "H. Willke: kontekstualno usmerjanje", Teorija in praksa, let. 33, št. 2, str. 232-247.
- Anderson, Benedict. 1991. *Imagined Communities: Reflections to the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London.
- Andrew, Arato. 1994. "The Rise, Decline and Reconstruction of the Concept of Civil Society, and Directions for Future Research", Javnost, št. 1-2, str. 45-55.
- Bernik, Ivan. 1990. "Dual Society: On some Systemic Properties of the East-Central European Socialist 'Ancien Regimes'", *Revista International de Sistemas*, Vol. 2, No. 3, str. 289-316.
- Bernik, Ivan. 1994. "The Rise and Fall of the Civil Society Project". Družboslovne razprave, št. 15-16, str. 9-21.
- Beetham, David. 1985. *Max Weber and the Theory of Modern Politics*. Polity Press, Cambridge.
- Cohen, Jean L.; Arato, Andrew. 1992. *Civil Society and Political Theory*. The MIT Press, Cambridge in London.
- Dittrich, Karl. 1983. "Testing the Catch-all Thesis: Some Difficulties and Possibilities" in Daalder, Hans (ur.): *Western European Party Systems: Continuity and Change*. SAGE Publications, London, str. 257-266.
- Durkheim, Emile. 1933. "Preface to the Second Edition - Some Notes on Occupational Groups" V: *Division of Labor in Society*. The Free Press, New York, str. 1-31.
- Franklin, Mark N.; Mackie, Thomas T.; Valen, Henry et al. 1992. *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hankiss, Elemér. 1990. *East European Alternatives* Clarendon Press, Oxford.
- Kokot, Marjan. 1991. "Sistemska družbena teorija", *Časopis za kritiko znanosti*, 140-141, str. 9-19.
- Lipset, Seymour Martin. 1983. *Political Man: The Social Bases of Politics*. Heinemann, London.
- Luhmann, Niklas. 1989. *Ecological Communication*. Polity Press, Cambridge.
- Luhmann, Niklas. 1990. "Sistem in funkcija", *Nova revija*, 96-99, str. 769-802.
- Luhmann, Niklas. 1990a. *Political Theory in the Welfare State*. Walter de Gruyter, Berlin in New York.
- Luhmann, Niklas. 1990b. "Razlikovanje med državo in družbo", *Nova revija*, 96-99, str. 807-811.
- Makarovič, Matej. 1996. "Politika v postkomunistični modernizaciji z vidika sistemske teorije". *Teorija in praksa*, let. 33, št. 2, str. 248-260.
- Mimica, Aljoša. 1988. "Sociologija, solidarizam i korporativizam", *Ideje*, let. 18, št. 1, str. 5-38.
- Parsons, Talcott. 1977. *Social System and the Evolution of Action Theory*. Free Press, New York.
- Parsons, Talcott. 1991. *Društva*. Biblioteka Avgust Cesarec, Zagreb.
- Willke, Helmut. 1993. *Sistemska teorija razvitih družb*. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.